

Специальность 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право / В.Н. Руденко ; Уральская гос. юридическая академия. – Екатеринбург, 2003. – 46 с.

10. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Ебергард Шмідт-Ассманн; [пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов]; відп. ред. О. Сироїд. – [2-ге вид., перероб. та допов.]. – К. : «К.І.С.», 2009. – 552 с.

11. Мороз Г.В. Правове регулювання участі громадськості в прийнятті рішень у галузі охорони довкілля : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Г.В. Мороз ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2006. – 20 с.

12. Манжола П. Форми участі громадськості у діяльності органів публічної влади та прийнятті політичних рішень / П. Манжола // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4. – С. 13-18.

13. Посібник з питань партисипативної демократії (демократії участі) на місцевому рівні / Під редакцією Толкованова В.В. – Київ : Крамар, 2011. – 199 с.

14. Федорова О. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів державними органами управління / О. Федорова // Право України. – 2010. – № 5. – С. 206-214.

ОЗЕРНЮК Г. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного
та господарського права і процесу
(Міжнародний гуманітарний університет)

УДК 347.45.47

ВИНИКНЕННЯ СТРАХОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню еволюції страхових правовідносин в Україні, проаналізовано особливості і передумови їх виникнення та поширення. Особлива увага приділяється джерелам правового регулювання страхових правовідносин.

Ключеві слова: *страхові правовідносини, страхування, страховий договір.*

Статья посвящена исследованию эволюции страховых правоотношений в Украине, проанализированы особенности и предпосылки их возникновения и распространения. Особое внимание уделяется правовому регулированию страховых правоотношений.

Ключевые слова: *страховые правоотношения, страхование, страховой договор.*

The article investigates the insurance relations formation in Ukraine, the features and conditions of their occurrence and spread are analyzed. Particular attention is paid to the sources of legal regulation of insurance relationships.

Key words: *insurance legal relations, insurance, insurance contract.*

Вступ. Історичний розвиток та питання виникнення страхових правовідносин, які з'явилися насамперед завдяки поширенню торгівлі, пройшли тяжкий шлях економічних, політичних, соціальних та історичних перетворень перед своїм остаточним формуванням у теперішньому вигляді.

На сучасному етапі страховий договір закріплений у чинному ЦК України, страхові правовідносини є досить розповсюдженими та існують у багатьох сферах. Саме тому потребують більш детального дослідження причини і форми їх зародження та існування на першому історичному етапі їх виникнення на території теперішньої України.

До проблеми вивчення історичного розвитку страхування неодноразово звертали свою увагу такі історики та правники: О. Адамова, В. Аленичев, І. Балабанов, О. Йоффе, В. Микитюк, В. Мусін, В. Райхер, С. Рибнікова, В. Серебровський, О. Слюсаренко, М. Смирнова, В. Плиса, В. Казарез, Ю. Фогельсон, Е. Ходченко, М. Шимінова, В. Шахов, Р. Шершеневич та ін.

Постановка завдання. Метою статті є проведення дослідження зародження та подальшого розвитку страхових правовідносин в Україні.

Результати дослідження. Основною причиною зародження страхових правовідносин в Україні, як й у світі, можна беззаперечно вважати поширення торгівлі та виникнення торгових шляхів, початок формування суспільних відносин на основах взаємодопомоги (общини), поява перших правових джерел та спроби легітимації звичаїв тощо.

Так, підтвердження виникнення страхування в Україні в епоху Середньовіччя пов'язують із пам'ятником давньоруського права – «Руською правдою», яка дає відомості про законодавство X–XI ст. У ній особливе значення мають норми, що стосуються матеріального відшкодування шкоди общиною у разі вбивства: «Якщо хто уб'є княжого чоловіка, зробивши на нього напад, і вбивця не буде спійманий, то платить за нього 80 гривень та округа, де знайдений убитий. Якщо ж убитий проста людина, то округа платить 40 гривень».

«Якщо вбивство здійснене не умисне, а у сварці або на бенкеті при людях, то вбивця виплачує віру (грошовий штраф)» (ст. 6).

«Якщо хто відмовиться від участі в сплаті дикої (подушної) віри, тому округа не допомагає в сплаті за нього самого, і він сам за себе тоді платить» (ст. 8) [1].

У ст. 6 і 8 «Руської правди» можна виявити всі елементи договору страхування цивільної відповідальності, вважаючи, що при ненавмисному вбивстві «дика віра» є результатом попереднього страхового договору й обов'язкова не для всіх, а лише для тих і на користь тих, хто шляхом цього договору вступив у таке взаємне страхове товариство [2].

Ще одним зачатком виникнення іншого типу страхових правовідносин в Україні є караванна торгівля. Вона існувала з Візантією і здійснювалася на підставі договорів із греками (907, 911, 945, 971 рр.), описана імператором Костянтином Багрянородним [3, с. 112]. Караван ішов униз по Дніпру, постійно наражаючись на небезпеку з боку печенігів. Під час подорожі, яку Костянтин називав «нешасною, небезпечною та обтяжливою», частина човнів і вантажу гинула [4, с. 185]. Усі збитки від такого походу розкладалися на весь караван [5].

Указаний розподіл збитків нагадує так звану «розкладку» збитків, яка була поширена в Європі ще з часів Античного періоду.

Наука про страхові правовідносини також має цікаві відомості про страхові стосунки у внутрішній сфері української торгівлі – в українських чумаків. Чумацтво виникло в XIII ст. і продовжувало відігравати істотну роль в українській торгівлі аж до появи залізниць. Існуючі тут страхові правовідносини існували на основах солідарності шляхом тієї ж «розкладки».

Основний маршрут чумаків називався Великим Чумацьким Шляхом. У Крим, до Одеси чумаки везли хліб, а звідти – сіль і рибу. Вони здійснювали свої подорожі караванами («валками», «вантагами») на підводах, запряжених волами. У XV ст. чумацтво було тісно пов'язано з розвитком козацтва взагалі і Запорозької Січі зокрема. «Під заступництвом козацтва і матері Запорозької Січі щорічно сотні і тисячі чумацьких возів, нерідко належних самим козакам, ходили далеко в Польщу, Галіцію, Молдавію, Крим, на Дон і в Великоросію» [5].

Чумаки, починаючи з XVI ст. і завершуючи першою половиною XIX ст., були єдиними національними торговцями і візниками. Упродовж цього періоду чумацтво було вже сформованим і завершеним економічним фактором, мало у своїй основі міцні артільні форми. Також чумаки мали свої, освячені віками звичаї для будь-якої дії: чумаки повинні виїжджати з дому «за законом», їхати в дорозі «за законом». Навіть зупинятися в дорозі пасти волів слід «за законом». Чумаки виконували звичаї, бо артіль була незадоволена, коли будь-хто «зламає чумацький звичай» [6, с. 33].

Проводжали чумаків у далеку дорогу урочисто всім селом. Усі вони справді могли покластися один на одного в найбільшій скруті. Адже й нападники їх могли підстерігати. Тому звичаї

чумацької артілі передбачали відправлення чумаків у далеку дорогу завжди караваном, у складі до 300 підвід, запряжених волами, й «у випадку, якщо впаде віл, то на артільні гроші купується інший» [7, с. 113].

Тож на території України існували зачатки страхування, подібні до давньогрецьких та сирійських, що було обумовлено одноманітністю загальних економічних умов. Однак чумацький промисел був доволі значним, тому можна стверджувати, що викладений страховий початок був не випадковим явищем, а нормальним інститутом господарювання, що забезпечувало кожному з учасників торговельного колективу за рахунок усіх його членів захист від стихійних та інших небезпек. Саме таке забезпечення, на думку В. Райхера, є нічим іншим, як страхуванням [6, с. 44; 5].

Пізніше організація страхування почала змінюватися на більш досконалу форму: створення постійного фонду, отримання регулярних страхових платежів [5].

Страховання в Україні аж до кінця XVIII ст. розвивалося в Україні повільно та нерівномірно.

Класичне страхування, з точки зору В. Плиса, в Україну прийшло із Західної Європи ще в XVIII ст. з виникненням філій англійських страхових компаній. У 1857 році в Одесі було створено Російське товариство пароплавства і торгівлі, величина страхового капіталу якого становила один мільйон рублів. Цей фонд застосовували під час страхування суден. Тобто найдавнішим способом страхового захисту в Україні, як і в усьому світі, було взаємне страхування.

У містах діяли товариства взаємного страхування від вогню. Одне з таких товариств було утворено в Полтаві у 1863 році. Згодом такі ж товариства з'явилися в Києві, Одесі та Харкові, їхня діяльність обмежувалася територією відповідного міста. Ці товариства обслуговували ризики здебільшого великих домовласників, купців і фабрикантів [8].

У другій половині XIX ст. спектр страхових послуг розширився, однак найпопулярнішим і надалі залишалося страхування від вогню. Страхові товариства приймали заяви на страхування будівель, тварин, меблів, вантажів тощо. Набуло поширення страхування життя [9, с. 54; 10, с. 13; 8].

Поряд із майновим упроваджувалося й особисте страхування. Г. Шершеневич пов'язував це, головним чином, з особливостями життя тих, хто йменувався «представниками ліберальних професій» (малися на увазі лікарі, адвокати, художники, артисти тощо), а також чиновників вищого і середнього рівня. Вони, природно, страшилися того, що з роками поступово втратять можливість виконувати високооплачувану роботу, тому не зможуть дати освіту своїм дітям. На підтвердження подібних песимістичних прогнозів наводилися такі приклади: в адвоката не вистачить коштів на навчання сина, губернаторська дочка з тих же причин перетвориться на швачку тощо. Усе це в результаті повинно було підтвердити, що саме страхування може виявитися виходом із такого делікатного становища [11, с. 443; 12].

Норми щодо особистого страхування передбачалося поширити на випадки «смерті особи, досягнення нею певного віку, втрати нею здоров'я чи здатності до праці або настання в житті іншої передбаченої в договорі події».

При цьому укладення договору страхування на випадок смерті або нездатності до праці третьої особи допускалося лише за умови, якщо страхувальник був майново зацікавлений в житті, смерті або здатності до праці застрахованої особи. У всіх інших ситуаціях необхідно було отримати попередню згоду останнього на укладення відповідного договору. Порівнюючи організаційні структури, які діяли на страховому ринку Росії (до складу якої входила частина України), слід особливо зупинитися на діяльності акціонерних страхових товариств: якщо в середині XIX ст. діяло 5 акціонерних товариств, то до кінця 1890-х років їх кількість досягла 15, потім відбувся процес ліквідації деяких із них, і до 1914 року їх було 22 (19 російських та 3 іноземні).

Активну роль в акціонерному засновництві страхових товариств стала відігравати фондова біржа. Акції страхових товариств вільно оберталися на фондових біржах. Як правило, власниками акцій виступали страхувальники, можливість отримання страхового дивіденду стимулювала роботу й укладення нових договорів страхування.

Акціонерні товариства, на відміну від інших страхових установ, здійснювали різноманітні операції. Одночасно з операціями щодо страхування від вогню рухомого і нерухомого майна вони проводили страхування життя від нещасних випадків тощо.

До кінця XIX ст. страхуванням життя займалися 11 акціонерних товариств (у тому числі три іноземні), державні ощадні каси, залізнична пенсійна каса і два товариства взаємного страхування. Сім страхових товариств проводили страхування від нещасних випадків. Однак страхуванням життя користувалися лише 0,25% населення країни – переважно заможні верстви суспільства [12].

Виникнення і подальший розвиток обов'язкового медичного страхування і страхової медицини в Україні як системи теж сягає середини XIX ст. і проглядається крізь призму тодішнього державного устрою країни, коли в царській Росії 26 серпня 1866 року у зв'язку із настанням епідемії холери було прийнято тимчасове положення, згідно з яким власники фабрик і заводів зобов'язувалися організувати для своїх робітників лікарні (з розрахунку 1 ліжка на 100 осіб). Це й поклало початок формуванню так званої фабрично-заводської медицини.

Так, у 80-х роках XIX ст. у семи українських губерніях із дев'яти медичною допомогою було охоплено лише 15% робітників усіх підприємств, які отримували її у 130 невеличких фабрично-заводських лікарнях.

Відомо, що наприкінці XIX і на початку XX ст. запровадження медичного страхування як частини системи соціального страхування стало невід'ємною вимогою політичного робітничого руху в Україні. Царський уряд після революційних подій 1905 року змушений був почати розробку проекту закону про соціальне страхування й одночасно, не чекаючи прийняття цих законів, дозволив робітникам організувати лікарняні каси або ощадні каси забезпечення.

Питання соціального страхування і надання медичної допомоги людям, які працювали на підприємствах, були предметом неодноразових обговорень на губернських, регіональних та інших з'їздах земських і фабричних лікарів. Це засвідчує, наприклад, виступ лікаря Єкатеринославської фабрично-заводської лікарні імені А. Винокурова на 1-му Всеросійському з'їзді фабричних лікарів та підприємців фабрично-заводської промисловості (Москва, 1909 рік) та його доповідь на XII Пироговському з'їзді (1913 рік) «Про долю робітничої медицини у зв'язку із законом 23 червня 1912 року», «Про страхування робітників». Питання про лікарняну допомогу робітникам і лікарняні каси було в центрі уваги 2-го з'їзду фабричних і рудних лікарів Єкатеринославської губернії в 1908 році тощо [13].

Цікавою також є історія розвитку страхових відносин на землях Західної України, де почали свою діяльність перші національні страхові товариства «Дністер» та «Карпатія».

Рішення про відкриття «Дністра» як кооперативного товариства взаємного страхування було прийняте 9 грудня 1891 року. Однак перші страхові операції «Дністер» почав проводити після 15 вересня 1892 року.

Страхове товариство «Дністер» за статутом було господарським об'єднанням взаємного типу, особливістю якого, як відомо, є обов'язкове дотримання його учасниками принципу солідаризму, тобто рівності інтересів.

Загальні збори засновників товариства взаємного страхування життя і пенсій «Карпатія» відбулися 1 липня 1911 року. А свою роботу товариство почало 27 серпня 1911 року в Чернівцях. Згодом, восени 1913 року, активно шукаючи реальні можливості поліпшення і подальшого розвитку товариства, його центральні органи було перенесено з Чернівців до Львова – найбільшого господарського центру східного регіону Австро-Угорської імперії [9, с. 19].

Наприкінці Першої світової війни в Україні почалася активна реорганізація кооперативного страхування. Було визнано, що багато приватних страхових організацій, які діяли на страховому ринку, дуже несолідно обслуговували кооперативи, зловживаючи їхньою довірою. Довоєнна система земського страхування була у стані занепаду, а тому виявилася дуже обмеженою у своїх фінансових можливостях.

Щоб ширше охопити справу кооперативного страхування, український «Коопцентр» за домовленістю з усіма центральними спілками створив статут загальноукраїнської страхової органі-

зації – Української кооперативної страхової спілки. Статут цієї організації обговорювався з осені 1918 року. За статутом, Українська кооперативна страхова спілка мала стати не звичайною асоціацією страхових організацій, а самостійно діючою страховою компанією. Цікавим є той факт, що Статутом спілки були передбачені різноманітні галузі страхування: страхування від вогню рухомого та нерухомого майна кооперативів, страхування життя співробітників-членів кооперативів на випадок смерті чи втрати ними працездатності, страхування транспорту, страхування рухомого майна на випадок крадіжки зі зломом, страхування врожаю різних сільськогосподарських культур від граду, страхування тварин, а також інших видів майна, якщо у цьому є потреба [8].

У XIX ст. в Україні також відбувався розвиток теорії страхування сільськогосподарських культур, який мав два напрямки: страхування врожаю від усього комплексу несприятливих подій та страхування посівів від градобою. Однак фактично здійснювалось лише страхування від градобою у добровільній формі. При цьому для розрахунку страхового тарифу за такої організації страхування всі культури поділялись на розряди за ступенем чуттєвості до градобою, а місцевість, у якій проводилось страхування, – за рівнем небезпечності щодо граду. Щодо державної підтримки страхування сільськогосподарських культур думки вчених і практиків розділялись [14].

Членами спілки могли стати різні кооперативи та їхні об'єднання. Обов'язкова кількість паїв для кожного члена мала дорівнювати сумі, що становила б не менше половини його річної премії. Відповідальність членів становила подвійну суму від сплачених ними премій. Унесені паї давали право на дивіденди, які не могли перевищувати 8% від суми паю. Отже, як сфера діяльності спілки, так і умови участі в ній у фінансовому плані були досить привабливими й зацікавили навіть керівництво «Дністра» та «Карпатії» [9, с. 20].

Тобто основи розвитку страхової справи в Україні були закладені ще в XIX ст. Необхідно зазначити, що цей досвід і нині залишається актуальним. Особливо можливість отримувати дивіденди на сплачені страхові внески та підходи до визначення розмірів відповідальності [8].

Економічна криза 1917 року поклала кінець вільному розвитку страхового ринку, а разом із тим надовго припинила наукову роботу з дослідження теоретичних питань страхування [14].

Висновки. Зародження страхових правовідносин в Україні відбувалося європейським шляхом. Схожість страхових правовідносин в Україні, аналогічних до сирійських, давньогрецьких, римських, була обумовлена одноманітністю розвитку економічних стосунків.

Першими видами страхування, подібними до теперішніх, стали майнове та особисте страхування без створення постійного страхового фонду та регулярних страхових платежів. Аж до кінця XVIII ст. страхування розвивалося в Україні повільно та нерівномірно. У XVIII ст. з'явилося класичне страхування, основні види страхових правовідносин розпочали своє сучасне формування.

Список використаних джерел:

1. Пространная русская правда // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/RP/prp.htm>.
2. История страхования в России // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.askins.ru/index.php/story-i/66-story1>.
3. Воблый К.Г. Основы экономии страхования / К.Г. Воблый. – К. : Тип. И.Н. Соколова, 1915. – VII. – 616 с.
4. Трінчук В. Подорож сторінками історії / В. Трінчук // Страхова справа. – 2006. – № 4. – С. 82–83.
5. Микитюк В.О. Становлення та організація страхування в епоху Античності та Середньовіччя / В.О. Микитюк // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4 (47). – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/VKhnuvs/2009_47/47/8.pdf.
6. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования / В.К. Райхер. – М., 1947. – 282 с.
7. Рыбников С. Очерки из истории страхования в России / С. Рыбников // Вестник государственного страхования. – 1927. – № 19-20. – С. 112–116.

8. Водозазька О.А. Еволюція та генезис поняття страхування / О.А. Водозазька // Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції. – 2012 – № 4 – С. 49–53.
9. Плиса В.Й. Страхування [текст] : навч. посібник / В.Й. Плиса. – К. : Каравела, 2005. – 392 с.
10. Гомелля В.Б. Страхование [текст] : учеб. пособие / В.Б. Гомелля. – М. : Маркет ДС, 2010. – 512 с.
11. Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права (по изданию 1908 года) / Г.Ф. Шершеневич. – Т. II. – М., 2005. – 443 с.
12. Авакян А.М. История возникновения договора личного страхования // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-vozniknoveniya-dogovora-lichnogo-strahovaniya>.
13. Історія розвитку страхування в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inmeds.com.ua/history/519/>.
14. Орлов І.В., Александрова М.М. Становлення та розвиток страхування сільськогосподарських культур в Україні / І.В. Орлов, М.М. Александрова // Вісник Сумського національного аграрного університету. – Серія «Фінанси і кредит». – 2011. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sau.sumy.ua/index.php?option=com_content&id=631:2010-01-22-07-33-16&catid=86&Itemid=119&lang=uk.

САРАКУЦА М. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
права та правосуддя
(Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова)

УДК 341.1

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Досліджено особливості правового статусу громадян Європейського Союзу в контексті реалізації ними своїх політичних прав, проаналізовано нормативну базу ЄС з цього питання, сформульовані перспективи подальшого розвитку інституту політичних прав громадян Європейського Союзу.

Ключові слова: *Європейський Союз, інститут громадянства, політичні права, правовий статус громадян ЄС.*

Статья посвящена исследованию особенностей правового статуса граждан Европейского Союза в контексте реализации ими своих политических прав, проведен анализ нормативной базы ЕС в этой области, сформулированы перспективы дальнейшего развития института политических прав граждан Европейского Союза.

Ключевые слова: *Европейский Союз, институт гражданства, политических правах, правовой статус граждан ЕС.*

The following article is dedicated to analyzing peculiarities of the legal status of European Union citizens in the context of political rights realization. Along with the analysis of EU regulatory framework on this issue, some prospects of further development of this legal institution are formulated.

Key words: *European Union, the institution of citizenship, political rights, the legal status of EU citizens.*

